

Михайло НЕСТЕРЕНКО

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Ірина ЛОЗИНСЬКА

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
e-mail: loz.iryana@gmail.com

Суспільно-політична діяльність Грушевського-емігранта в публіцистиці міжвоєнного часу

Анотація. Метою дослідження є з'ясування особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичної діяльності в еміграційний період. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів, та загальнонаукових і спеціально-історичних методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна статті** полягає у дослідженні малознаної проблеми ставлення сучасників до різних аспектів суспільно-політичної діяльності Грушевського-емігранта. **Підсумовуючи** реценцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського протягом еміграційного п'ятиліття його діяльності, вкажемо на зміну ідейного контексту, порівняно з попереднім періодом. Йдеться про стрімке розширення українського політикуму під впливом поразки Визвольних змагань і стрімкої радянзації наддніпрянських теренів. Відтак ті діячі, що були прихильниками комуністичних ідей і симпатизували радянській владі, зберігали пієтет до М. Грушевського як визначного лідера українства. Натомість консервативні опоненти його громадської спадщини, що головно представляли гетьманський і націоналістичний напрямки, були схильні покладати провину за поразку незалежницьких змагань на лівацьку риторіку голови Центральної Ради і його партійних колег. Тож і емігрантську публіцистику М. Грушевського вони таврували як прояв його хронічного народництва й ілюзій стосовно можливостей рівноправної федералізації з одвічним ворогом. Натомість в очах комуністичних оглядачів української політики М. Грушевський надалі залишався найбільш крупною політичною постаттю, яка символізувала український рух і надала йому інституційної суб'єктності. Це пояснює запеклість критики громадської практики вченого з боку більшовицьких публіцистів. Втім, як симпатіки, так і опоненти М. Грушевського, незважаючи на його поступове дистанціювання від активної політики, надалі визнавали вагомість громадської праці вченого як діяча не лише всеукраїнського, але й східноєвропейського масштабу.

Ключові слова: М. Грушевський, суспільно-політична діяльність, еміграційний період, українська історіографія, реценція.

Mykhailo NESTERENKO

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>, e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com

Iryna LOZYNSKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at the World History
and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
Drohobych, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9128-0209>, e-mail: loz.iryana@gmail.com

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF HRUSHEVSKY-IMMIGRANT IN PUBLICISTIC OF THE INTER-WAR PERIOD

Abstract. The purpose of the study is to clarify the peculiarities of M. Hrushevsky's contemporaries' understanding of his socio-political activity during the emigration period. **The research methodology** involves the use of principles, general scientific and special-historical methods of historiographical research. **The scientific novelty** of the article lies in the study of the little-known problem of the attitude of contemporaries to various aspects of the socio-political activity of Hrushevsky-emigrant. **Summing up** the reception of M. Hrushevsky's socio-political activity during the emigration five-year period of his activity, we will point out the change in the ideological context, compared to the previous period. We are talking about the rapid stratification of Ukrainian politics under the influence of the defeat of the Liberation Struggles and the rapid Sovietization of the Dnipro territories. Therefore, those figures who were supporters of communist ideas and sympathized with the Soviet government retained their reverence for M. Hrushevsky as a prominent leader of Ukrainianism. In contrast, conservative opponents of his public legacy, who mainly represented the hetman and nationalist trends, were

inclined to blame the defeat of the independence struggle on the leftist rhetoric of the chairman of the Central Rada and his party colleagues. Therefore, they branded M. Hrushevsky's emigre journalism as a manifestation of his chronic populism and illusions regarding the possibilities of equal federalization with the eternal enemy. In contrast, in the eyes of communist observers of Ukrainian politics, M. Hrushevsky continued to remain the largest political figure who symbolized the Ukrainian movement and gave it institutional subjectivity. This explains the fierce criticism of the scientist's public practice by Bolshevik publicists. However, both sympathizers and opponents of M. Hrushevsky, despite his gradual distancing from active politics, continued to recognize the importance of the scientist's public work as a figure not only of the all-Ukrainian, but also of the Eastern European scale.

Keywords: *M. Hrushevsky, socio-political activity, emigration period, Ukrainian historiography, reception.*

Постановка проблеми. Проблема прижиттєвої рецепції різнопланового національного служіння Михайла Грушевського й по сьогодні має маргіналізовані історіографами сюжети. Причиною такого стану речей є неоднозначна оцінка тих чи інших сторінок інтелектуального життєпису визначного вченого. Серед них особливою поляризованістю думок вирізняється еміграційна доба діяльності автора «Історії України-Руси», коли він втратив політичне лідерство й намагався осмислити трагедію поразки Визвольних змагань у публіцистичних текстах. Вже сучасники М. Грушевського сформували контраверсійне бачення його тогочасної суспільно-політичної діяльності, що вплинуло й на сьогоденний історіографічний дискурс. Тож на часі самостійні студії широкого спектру проблематики еміграційної громадсько-політичної грушевськіани.

Аналіз останніх досліджень. Як уже мовилося, рецептивна проблематика є доволі популярною в сучасному грушевськознавстві. Найбільш інтенсивно її розробляє дрогобицький історіограф В. Тельвак, фокусуючись у низці монографій [1–2] та статей [3–16] на дискусіях, що їх породила інтелектуальна спадщина автора «Історії України-Руси». Чимало на тему обговорення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в еміграційну добу писали київська історикиня С. Панькова [17] та її мариупольська колега Н. Романцова [18]. Втім, згадані й інші дослідники не ставили собі за завдання спеціальне комплексне опрацювання суспільно-політичної грушевськіани еміграційного періоду. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичної діяльності в еміграційний період.

Виклад основного матеріалу. Як з'ясували біографи М. Грушевського, низка обставин приватного й громадсько-політичного характеру підштовхнули його до рішення залишити українські землі, які стрімко опановувала спричинена більшовицькими бандами воєнна анархія [19, с. 372–374; 20, с. 368–370]. Знаний діаспорний історіограф А. Жуковський запропонував розрізняти в еміграційному періоді життя М. Грушевського трирічний (квітень 1919 – половина 1922 рр.) та дворічний (друга половина 1922 – початок 1924 рр.) етапи [21, с. 99]. Перший був позначений для вченого, як очільника закордонної делегації УПСР, інтенсивною партійною роботою, а другий – науково-організаційною працею у створеному ним Українському соціологічному інституті. Але й тоді обставини часу вимагали від нього перебувати у вирі громадської праці та складної політичної боротьби. Такою активністю колишнього голови Центральної Ради вже узвичаєно цікавилися українські публіцисти та зацікавлені нашим рухом європейські оглядачі. Це породило чимале коло різножанрових текстів, в яких оцінки актуальних вчинків М. Грушевського тісно пов'язувалися з дедалі рефлексивнішим осмисленням його діяльності як голови парламенту. Встановлення більшовиками своєї влади над українським лівобережжям терористичними методами гостро поставило питання про причини поразки Визвольних змагань і роль ученого у цих подіях.

Перші місяці еміграційного життя М. Грушевського були сповнені численних подорожей європейськими столицями та безуспішними спробами зацікавити українським демократичним рухом західних політиків. Протягом цього часу він приймає участь у створенні інституцій (наприклад, «Товариство прихильників нових республік Східної Європи» чи «Комітет Незалежної України») та періодичних видань (приміром, «L'Europe Orientale»), основним завданням яких була популяризація української справи в цивілізованому світі. Лідери еміграційної спільноти в той час уважно стежили за пересуваннями й діяльністю історика, з симпатією інформуючи про це свого читача зі шпальт газет [22, с. 4].

З чималою симпатією вільна українська преса інформувала про інтенсивні заходи М. Грушевського з порятунку від голоду українців на окупованих більшовиками землях. Як відомо, історик приєднався до допомогової акції галичан і очолив віденський Комітет львівської організації «Голодний Україні». Часописи оперативно відгукувалися на заклики історика популяризувати

його звернення до світової громадськості у цій важливій справі [23, с. 4]. Також західноукраїнські й еміграційні часописи знайомили читачів з діяльністю очолюваного М. Грушевським «Союзу «Голодним України»». Це було важливим для доведення до жертводавців інформації про те, яким чином були втрачені їхні кошти [24]. Визнання отримав заклик визначного громадського діяча про об'єднання вільної української спільноти гуманною ідеєю порятунку голодних земляків [25].

Ситуацію змінила поява найсоліднішого еміграційного видавничого проєкту вченого – журналу «Борітеся – Поборете!». Як з'ясувала С. Панькова, ідея цього часопису зародилася ще в 1919 р., але нагальніші справи відклали її реалізацію на наступний рік [17, с. X–XI]. Журнал став трибуною тогочасних лідерів закордонної делегації УПСР (М. Грушевський, М. Чечель і М. Шраг), які вирішили створити медійний майданчик для популяризації своєї партійної програми. Всього протягом вересня 1920 р. – лютого 1922 р. вийшло десять чисел часопису, в яких М. Грушевський опублікував десять різнопланових текстів – від суто інформаційних до ідейно-концептуальних.

Власне вже перше число пресодруку відкривала znana стаття редактора програмного характеру «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебатів на конференціях закордонних членів партії», що відновила голосне обговорення ідейної платформи і політичної практики колишнього голови Центральної Ради. Змістові акценти статті є добре знайомими з історіографічної й політологічної літератури. Мовиться про те, що текст М. Грушевського розглядають як його намагання підкорегувати ідеологію й принципи політичної та соціальної програми українських есерів відповідно до нових обставин розгортання політичних процесів на підрадянських теренах. Для цього автор передусім спробував оновлену партійну програму есерів усправедливити історико-ідеологічною аргументацією. Відтак тогочасні труднощі, які переживала УПСР на материкових теренах і на еміграції, лідер закордонної делегації пояснював саме ігноруванням історичної традиції. Наслідуючи риторику своїх визначних попередників-народників, М. Грушевський закликав емігрантську спільноту до пошуку болісного компромісу з більшовицькою владою, з якою заповзято боровся ще зовсім недавно [26, с. 234].

Відзначимо, що М. Грушевський очікував заскочення його колег по національному руху своїм баченням політичних перспектив української еміграції. З огляду на це він доволі багато уваги у листах до приятелів відвів узаasadненню свого прорадянського курсу. Наприклад, звертаючись до партійних однодумців у Польщі, історик так пояснював власне розуміння потреби налагодження контакту з новими окупантами українських теренів: «Треба рахуватись з тим, що III Інтернаціонал фактично стає провідником світового революційного руху, а російський комунізм при всіх його негативних сторонах таки сповняє ролі його рухового фактора, і боротьба против нього автоматично вводить його противників в ряди контрреволюції» [27, с. 162–163].

Очікувано, що такий відвертий заклик голови Центральної Ради зречтисся незалежницьких ідеалів і налагодити співпрацю з одвічними противниками української політичної суб'єктності викликав справжній шквал критики. Найбільш емоційно до неї поставилися представники консервативного й націоналістичного напрямків українського політикуму. Так, низкою дошкульних коментарів на згадану статтю М. Грушевського відгукнувся ідеолог гетьманського табору В. Липинський. Вперше він відреагував на пробільшовицьку риторику колись шанованого колеги-історика в статті «Замітки на полях демократичної преси», опублікованої на шпальтах редактованого ним неперіодичного збірника «Хліборобська Україна».

В згаданому дописі В. Липинський атестував М. Грушевського «все лівіючим есером» і закинув йому зраду своїх попередніх незалежницьких та державницьких переконань часів Центральної Ради, які найбільш повно були викладені в збірці «На порозі Нової України», яку сам історик вважав за свій політичний заповіт. Цю зраду він вбачає у послідовному виправданні антидержавницьких дій «татарських людей» – не тільки у часи середньовіччя, але й сьогодні. В. Липинський наголошує, що ця логіка суперечить історіографічним переконанням самого М. Грушевського, як зятятого антинорманіста й прибічника теорії про самобутність української державності в давньоруські часи. Узагальнюючи аргументацію статті «Українська партія соціалістів-революціонерів...» рецензент підкреслив, що «бажання мати тільки ідеальну державу та ніякої іншої, це і єсть вульгарний анархізм, який в часах загального розвалу може проповідувати теоретично у Відні проф. Грушевський» [28, с. 173–179].

Поряд із щойно згаданою програмовою статтею, В. Липинський критикував пробільшовицьку риторику голови Центральної Ради й наступних його дописів на шпальтах «Борітеся – Поборете!». Для прикладу згадаємо інший програмний текст М. Грушевського «На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)», в якому змальовано ефективну, на думку автора, тактику

зближення інтелігенції із селянством. В статті історик виклав доволі ідеалізовану картину соціалізованого села, яку доволі ідко висміяв В. Липинський [29, с. 166].

Поряд із В. Липинським, публіцистику М. Грушевського на сторінках «Борітеся – Поборете!» піддали критиці й інші прибічники консервативної ідеології й гетьманського руху. Так, пов'язаний із віденським екзильним урядом ЗУНР О. Бурнатович при аналізі публіцистики голови Центральної Ради прямо вказав: «Читаєш бадьоре „Борітеся – поборете“, та скоро за сею „с.-рівською революцією“ бачиш національний компроміс із Кремлем» [30, с. 4]. З'ясовуючи мотивацію поширення істориком прорадянської риторики на сторінках еміграційної періодики, О. Бурнатович пише про «національне самозаперечення» автора, атестує його «доктринером» і «політичним буддистом», а політичну тактику – «типом державного партизанства».

Прорадянська риторика голови Центральної Ради на сторінках еміграційної періодики призвела до розколу Закордонної делегації УПСР на віденську (М. Грушевського) та празьку (М. Шаповала) групи. Представники останньої дедалі голосніше звинувачували голову делегації у розколі партії й все гостріше критикували його пробільшовицьку публіцистику. Добрим прикладом тут може бути стаття М. Шаповала під промовистою назвою «Новітнє яничарство». Не називаючи колишнього колегу по імені, в цьому дописі відомий соціолог затаврував його намагання за будь-яку ціну налагодити взаємини з більшовиками [31, с. 4].

Не менш гостро прорадянську публіцистику М. Грушевського охарактеризували співробітники есерівського часопису «Вільна Спілка», що спочатку видавався у Львові, а відтак у Празі. З позиції відстоювання незалежницької національної програми УПСР, оглядачі дописів редактора «Борітеся – Поборете!» різко засудили його «реверанси, які дедалі переходили в поклони комуністичній наволочі» [32]. Ці статті М. Грушевського, вказували його опоненти, призвели до кризи діяльності партійної Закордонної делегації.

З чималою дозою іронії на різке полівіння голови Центральної Ради відреагував і знайий публіцист націоналістичного табору Д. Донцов. Дописам колишнього професора по Львівському університету на шпальтах «Борітеся – Поборете!» він присвятив низку глумливих спостережень у книзі «Підстави нашої політики», яка вперше з'явилась друком у 1921 р. Серед іншого, Д. Донцов висміяв політичну еволюцію М. Грушевського «від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з болем і скреготом зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу до більшовика, а там до попихача і лакея московського уряду» [33, с. 220].

Ще одним приводом для осмислення суспільно-політичного служіння М. Грушевського були річниці знакових подій української революції, а серед них найчастіше – появи універсалів Центральної Ради. При цьому поштовх такому обговоренню нерідко давав сам голова парламенту, який медійно висловлювався стосовно тих недалеких подій. В своїх дописах та інтерв'ю вчений нерідко виставляв проголошення української незалежності цілком вимушеним, тактичним кроком – своєрідною реакцією на дії російських більшовиків. Такі змістові акценти при реконструкції подій української революції цілком поділяли однопартійці М. Грушевського та представники лівого крила українського політикуму на вигнанні. Тут прикладом може бути близький співробітник голови Центральної Ради і один із лідерів українських есерів Павло Христюк. У своїх відомих чотиритомних «Замітках і матеріалах до історії української революції 1917–1920», що друкувалися у Відні протягом 1921–1922 рр., він висвітлив цей історичний період цілком у руслі республіканської ідеології. При цьому тогочасна державно-політична діяльність голови парламенту була оцінена однозначно позитивно – цілком у дискурсі «батька-Грушевського» [34].

Натомість, значно ширші кола емігрантської спільноти, що складалася з борців за нашу політичну суб'єктність, з відвертим обуренням сприйняла популяризовану в публіцистиці М. Грушевського профанаційну оптику інтерпретації ідеї державної незалежності, проголошеної Четвертим універсалом [35, с. 1]. Серед іншого, М. Грушевському закинули інструменталізацію ідеї української незалежності; соціальну демагогію, що призвела до зростання громадської антипатії; пропагування соціалістичних гасел, які не дозволили створити єдиний національний фронт спротиву більшовицькій агресії. Нерозуміння очільниками революційного українства абсолютної пріоритетності політичної суб'єктності над поточним соціально-економічним інтересом, наголошується у статті, призвело до суспільного розчарування й уможливило більшовикам провести успішні інформаційні диверсії з дезорієнтації широких верств українства, а відтак і окупувати [35, с. 2].

Не менш полемічно еміграційні публіцисти поставилися до зовнішньополітичної діяльності українських урядів за доби Центральної Ради. Тут улюбленою темою стало запрошення німецьких

військ для усунення з української землі більшовицьких банд. Консервативні інтелектуали показували непослідовність М. Грушевського і його оточення, які запросивши німців повернути законний український уряд, водночас кокетували з ворогами німців французами й давали розуміти своїм рятівникам їхню небажаність, а також демонстрували свою нездатність дотримуватися домовленостей. Таку поведінку на шпальтах берлінського «Українського слова» було атестовано «блудною політикою» [36]. Зрозуміло, що консервативні публіцисти показували читачеві лише частину ситуації, не оприлюднюючи прикладів зверхнього трактування німецьким командуванням свого союзника й інспірацію ними державного перевороту.

Щойно проаналізовані критичні оцінки на адресу політичної доктрини й суспільно-політичної практики М. Грушевського помітно радикалізували чутки про його намір повернутися до окупованої більшовиками України, що в короткому часі підтвердилися. Це рішення загалом підтримали представники українських лівих партій, які орієнтувалися на співпрацю з російськими комуністами. Приміром, львівський офіційний орган Української соціал-демократичної партії (УСДП) часопис «Вперед!» у редакційному дописі співчутливо поставився до рішення групи М. Грушевського «станути на становищі радянської соціалістичної республіки і взяти участь у будівництві цієї республіки» [37].

В цілому співчутливо до реєміграції М. Грушевського поставилося і львівське «Діло». В редакційних дописах наголошувалося, що розуміння вченим необхідності повернутися на Батьківщину для започаткування там широкої культурницької праці заслуговує підтримки [38]. Ба більше, «Діло» стало органом для усправедливлення цих планів голови Центральної Ради серед громадськості. М. Грушевський відвзаємнював таку прихильність редакції «Діла» до його рішення тим, що саме львівський часопис став трибуною його комунікації зі співвітчизниками в останні еміграційні місяці [39-42].

Натомість партійні опоненти М. Грушевського не шкодували слів обурення для факту повернення голови Центральної Ради до окупантів наддніпрянських теренів, чим, як небезпідставно стверджувалося, він фактично легітимізував новітню російську займанщину. Приміром, з нищівною критикою цього рішення виступив колишній однопартієць історика М. Шаповал. Коли з'явилися переконливі докази факту переговорів М. Грушевського з радянськими представниками про умови його повернення, 7 серпня 1921 р. він написав історику засуджуючого листа.

Ще більш гостро М. Шаповал охарактеризував вчинок колишнього однопартійця у статті під промовистим титулом «Політична смерть М. Грушевського», яким він відгукнувся на повернення голови Центральної Ради до Києва [43]. На переконання автора, українські лідери думок, що втікаючи від більшовицьких військ виїхали на еміграцію, надалі мають залишатися за кордоном для модерування спротиву нашого народу окупантам різних національних кольорів. З огляду на це, повернення першопланових діячів публіцист вважав ганебною капітуляцією політичної еміграції перед новими господарями наших теренів. Така капітуляція, пояснює М. Шаповал, послаблює актуальність української справи на міжнародній арені, позбавляючи самих українців можливості повноцінно боротися за власну політичну суб'єктність.

На еміграційне п'ятиліття життя та діяльності М. Грушевського припав його черговий ювілей. Мовиться про відзначення в 1919 р. західноукраїнською громадськістю чвертьстоліття переїзду вихованця Київського університету до Галичини. Вшановуючи цю дату, президія Шевченкового товариства вирішила видати окремий том «Записок НТШ» [41]. В ньому присвячену вчителю статтю опублікував представник львівського українознавчого осередку В. Герасимчук. Він сфокусувався на всебічному аналізі історіографічної спадщини ювіляра. Поряд із цим, дослідник очікувано не міг оминати суспільно-політичного резонансу інтенсивної наукової творчості автора «Історії України-Руси». В цьому аспекті історіограф підніс національно-освідомлююче значення вчительського доробку, наголосив на його соборницькому імперативі [44, с. 133].

На першу третину 1920-х рр. припадають перші системні рефлексії щодо суспільно-політичного служіння М. Грушевського в більшовицькій публіцистиці. Тут слід розуміти, що маючи на меті розколоти єдність українського емігрантського середовища, а разом із тим переконати охочого до повернення історика втілити свої плани в життя, більшовики уникали відверто брутальних оцінок щодо діяльності свого ідейного ворога, властивих наступному періоду. Разом із тим, вони вважали за потрібне повсюдно атестувати його «слабким політиком» і всіляко профанували його діяльність у революційні роки.

Особливо ж радянські публіцисти втішалися з негараздів у середовищі української еміграції, свідченням чого для них і була рееміграція М. Грушевського. Прикладом цьому є опублікована на сторінках щоденної київської газети «Більшовик» стаття В. Десняка (Василенка) «Нещасливий рік для Української еміграції» [45]. В ній партійний публіцист назвав повернення колишнього голови Центральної Ради симптоматичним явищем українського «зміновіхівства» і спрогнозував зростання хвилі рееміграції до радянської держави. Подібне бачення ситуації змальовував й один із лідерів київських комуністів і колишній член Центральної Ради П. Любченко [46].

Висновки. Підсумовуючи рецепцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського протягом еміграційного п'ятиліття його діяльності, вкажемо на зміну ідейного контексту, порівняно з попереднім періодом. Йдеться про стрімке розшарування українського політикуму під впливом поразки Визвольних змагань і стрімкої радянзації наддніпрянських теренів. Відтак ті діячі, що були прихильниками комуністичних ідей і симпатизували радянській владі, зберігали пієтет до М. Грушевського як визначного лідера українства. Натомість консервативні опоненти його громадської спадщини, що головню представляли гетьманський і націоналістичний напрямки, були схильні покладати провину за поразку незалежницьких змагань на лівацьку риторику голови Центральної Ради і його партійних колег. Тож і емігрантську публіцистику М. Грушевського вони таврували як прояв його хронічного народництва й непозбуваних ілюзій стосовно можливостей рівноправної федералізації з одвічним ворогом. Натомість в очах комуністичних оглядачів української політики М. Грушевський надалі залишався найбільш крупною політичною постаттю, яка символізувала український рух і надала йому інституційної суб'єктності. Це пояснює запеклість критики громадської практики вченого з боку більшовицьких публіцистів. Втім, як симпатисти, так і опоненти М. Грушевського, незважаючи на його поступове дистанціювання від активної політики, надалі визнавали вагомість громадської праці вченого як діяча не лише всеукраїнського, але й східноєвропейського масштабу.

Список літератури

1. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
2. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
3. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 348–358.
4. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
5. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
6. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирого. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
7. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
8. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
9. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Вип. XII. С. 129–136.
10. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
11. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
12. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
13. Тельвак В. Добрий історик, але поганий політик: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
14. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
15. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
16. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 181–203.
17. Панькова С. «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2013. Т. 4, Кн. 2. С. V–XVIII*.
18. Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
19. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
20. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.

21. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 96–125.
22. Проф. Грушевський в Парижі. *Український прапор*. 1919. Ч. 9–10. С. 4.
23. На оден шлях (Проф. М. Грушевський до Американських Українців). *Діло*. 1920. Ч. 30. С. 4.
24. Справоздання Союзу «Голодним України». *Діло*. 1920. Ч. 111. С. 5.
25. Грушевський М. Привіт віденського Комітету для львівського Комітету «Голодній Україні». *Діло*. Ч. 141. С. 8.
26. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. 240 с.
27. Тельвак В. В., Тельвак В. П. «Страшенно важно зберегти в се время люте живий партійний осередок»: листи Михайла Грушевського з бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 155–171.
28. Правобережець В. [Липинський В.] Замітки на полях демократичної преси. *Хліборобська Україна*. 1920–1921. Зб. II, III і IV. С. 173–179.
29. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. Київ; Філадельфія, 1995. Т. 6, Кн. 1. 627 с.
30. Бурнатович О. Історична місія України. *Український прапор*. 1922. Ч. 23. С. 1–2.
31. Шаповал М. Новітнє яничарство. *Нова Україна*. 1922. Ч. 8–9. С. 1–6.
32. С.-Р.: «Борітеся – поборите», Закорд. Орган Укр. П. С. Р. Під редакцією Комітету, Ч. 1–5 і 7–9, 1921 р. Відень. *Вільна Спілка*. 1921. Ч. 1. С. 153.
33. Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.
34. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920: у 4-х т. Т. 1. Відень, 1921. 160 с.
35. Проф. Мих. Грушевський в роковини української незалежності. *Український прапор*. 1920. Ч. 25. С. 1.
36. Семигорченко. Блудна політика. *Українське слово*. 1921. Ч. 27. С. 1–2.
37. Важне рішення. *Вперед!* 1921. Ч. 128. С. 1.
38. Українське «сменовеховство». *Діло*. 1924. Ч. 11. С. 2.
39. Грушевський М. Шановна Редакціє! *Діло*. 1923. Ч. 191. С. 6.
40. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Постає Михайла Грушевського в рецептивному дзеркалі «Діла» 1914–1930-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1. С. 120–140.
41. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.
42. Тельвак В., Гончар О., Владига О. Михайло Грушевський про освіту і науку як чинники післявоєнної відбудови. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2024. № 1. С. 64–72.
43. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського. *Розбудова держави*. 1994. № 3. С. 56–59.
44. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. *Записки НТШ*. 1922. Т. СXXXIII. С. 1–26.
45. Десняк Вас. Нещасливий рік для Української еміграції. *Більшовик*. 1924. № 1. С. 2.
46. Любченко П. Чотири роки української еміграції. *Червоний шлях*. 1923. № 2. С. 111–130.

References

1. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych: [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2006). Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskiy in historiographical discussions of the beginning of the 20th century. *Drohobyt'skyi kraieznavchyyi zbirnyk [Drohobyt'sky local history collection]*, X, 348–358 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16. [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
9. Telwak, V. (2013). Monograficzne hruszevskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136. [in Polish].
10. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskiy in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, LXXI*, 65–88. [in Ukrainian].
11. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskiy's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s–80s). *Studii z istorii Ukrainkoï revoliutsii 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2015). A good historian, but a bad politician: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskiy in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
16. Telvak, V. (2008). The activities of Mykhailo Hrushevskiy during the emigration period in the discussions of the first half of the 1920s. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 18, 181–203 [in Ukrainian].

17. Pankova, S. (2013). "...I never considered myself an emigrant, only a foreign worker in our national field" (Mykhailo Hrushevsky's journalism during the emigration period: April 1919 – February 1924). *Hrushevsky M. S. Works in 50 volumes. Vol. 4, b. 2, V-XVIII*. Lviv [in Ukrainian].
18. Romantsova, N. (2019). Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
19. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
20. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
21. Zhukovsky, A. (2002). Political and journalistic activities of M. S. Hrushevsky in emigration 1919–1924. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 1, 96–125 [in Ukrainian].
22. (1919). Prof. Hrushevsky in Paris. *Ukrainskyi prapor [Ukrainian flag]*, 9–10, 4 [in Ukrainian].
23. (1920). On one path (Prof. M. Hrushevsky to American Ukrainians). *Dilo [Business]*, 30, 4 [in Ukrainian].
24. (1920). Report of the Union "Hungry Ukraine". *Dilo [Business]*, 111, 5 [in Ukrainian].
25. Hrushevsky, M. (1920). Greetings from the Vienna Committee to the Lviv Committee "Hungry Ukraine". *Dilo [Business]*, 141, 8 [in Ukrainian].
26. Hrushevsky, M. (1991). Who are the Ukrainians and what do they want. Kyiv [in Ukrainian].
27. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2019). "It is terribly important to preserve a fiercely alive party center at this time": letters by Mykhailo Hrushevsky from the library of the National Institute named after Ossolinsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 3, 155–171 [in Ukrainian].
28. Pravoberezhets, V. [Lypynsky, V.] (1920–1921). Notes in the margins of the democratic press. *Khliborobska Ukraina [Grain-growing Ukraine]*, II, III and IV, 173–179 [in Ukrainian].
29. Lypynsky, V. (1995). Letters to the grain-growing brothers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism: Works. Political science section. Vol. 6, b. 1. Kyiv; Philadelphia [in Ukrainian].
30. Burnatovych, O. (1922). Historical Mission of Ukraine. *Ukrainskyi prapor [Ukrainian Flag]*, 23, 1–2 [in Ukrainian].
31. Shapoval, M. (1922). The New Janissary. *Nova Ukraina [New Ukraine]*, 8–9, 1–6 [in Ukrainian].
32. S.-R. (1921). "Fight – Conquer", *Zakord. Organ Ukr. P. S. R.* Edited by the Committee, Ch. 1–5 and 7–9, 1921. Vienna. *Vilna Spilka [Free Union]*, 1, 153 [in Ukrainian].
33. Dontsov, D. (2001). Works. Vol 1. Geopolitical and Ideological Works. Lviv [in Ukrainian].
34. Khrystyuk, P. (1921). Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920 in 4 vol. Vol. 1. Vienna [in Ukrainian].
35. (1920). Prof. Mykh. Hrushevsky on the anniversary of Ukrainian independence. *Ukrainskyi prapor [Ukrainian Flag]*, 25, 1 [in Ukrainian].
36. Semigorchenko. (1921). False politics. *Ukrainske slovo [Ukrainian word]*, 27, 1–2 [in Ukrainian].
37. (1921). An important decision. *Vpered! [Forward!]*, 128, 1 [in Ukrainian].
38. (1924). Ukrainian "smenovyekhovism". *Dilo [Business]*, 11, 2 [in Ukrainian].
39. Hrushevsky, M. (1923). Dear Editors! *Dilo [Business]*, 191, 6 [in Ukrainian].
40. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2026). The figure of Mykhailo Hrushevsky in the receptive mirror of "Dila" of 1914–1930s. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 1, 120–140 [in Ukrainian].
41. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 2, 4–50 [in Ukrainian].
42. Telvak, V., Honchar, O. & Vladyha, O. (2024). Mykhailo Hrushevsky on education and science as factors of post-war reconstruction. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Seriya Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University: Historical Sciences Series]*, 1, 64–72 [in Ukrainian].
43. Shapoval, M. (1994). The Political Death of M. Hrushevsky. *Rozbudova derzhavy*, 3, 58–59 [in Ukrainian].
44. Gerasymchuk, V. (1922). Mykhailo Hrushevsky as a Historiographer of Ukraine. *Zapysky NTSh [Notes of SSS]*, CXXXIII, 1–26 [in Ukrainian].
45. Desnyak, Vas. (1924). An Unlucky Year for the Ukrainian Emigration. *Bilshovyk*, 1, 2 [in Ukrainian].
46. Lyubchenko, P. (1923). Four Years of Ukrainian Emigration. *Chervonyi shliakh [The Red Road]*, 2, 111–130 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)